

NEMANŽELSKY NAROZENÉ DĚTI NA PELHŘIMOVSKU V 19. STOLETÍ A JEJICH OBRAZ V MATRIKÁCH KŘTĚNÝCH A ZEMŘELÝCH^[1]

Markéta Skořepová

Illegitimate Children in the Pelhřimovsko region
in the 19th Century and Their Picture in the Parish Registers
of Baptisms and Deaths

Abstract: The presented study is based on a detailed analysis of 5380 entries about children who were born in several small towns and villages in the region around Pelhřimov in the South Bohemia between 1800–1899. The increasing number of illegitimate babies must have gone hand in hand with a change in the attitude to fatherless children. From a demographical point of view, this change documented by the increased chance of survival, which indirectly testifies that these children were provided with care. Another suitable tool for studying the extra-familial social relations of illegitimate children and their mothers seems to be the examination of their godparents. A key to the interpretation of factors connected with births and baptisms of illegitimate children is a detailed comparison with the situation of children born to properly married parents as well as the additionally legitimised children.

Historická demografie, 2022, 46:2: 167–196

Contact: PhDr. Markéta Skořepová, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice; mae@centrum.cz

Úvod

Výzkumy českých historických demografií opakovaně ukazují, že v městském i venkovském prostoru od počátku 19. století došlo k výraznému růstu podílu nemanželských dětí. O jejich postavení je známo relativně málo, přestože zejména poslední desetiletí přineslo velké množství poznatků o sociálně znevýhodněných dětech; výzkumy se však soustředí především na právní a institucionální zajištění péče o ně, děti vyrůstající v původním prostředí zůstávají stranou pozornosti.^[2]

[1] Příspěvek je výstupem z grantového projektu Grantové agentury České republiky 20–14957S: Křestní a biřmovací praxe ve venkovské společnosti 19. století jako projev kulturní a sociální identity obyvatelstva.

[2] Zkoumání dějin chudých či jinak znevýhodněných dětí je rozvinuto zejména ve francouzské a britské historiografii, výběrově například Hugh CUNNINGHAM, *The Children of the Poor. Representations of Childhood since the Seventeenth Century*, Oxford 1991; Jean Pierre BARDET (ed.), *Lorsque l'enfant grandit. Entre dépendance et autonomie*, Paris 2000; Isabelle ROBIN-RO-MERO, *Les orphelins de Paris. Enfants et assistance aux XVIe–XVIIIe siècles*, Paris 2007; Alys LEVENE, *The Childhood of the Poor. Welfare in Eighteenth-Century London*, Basingstoke 2012. K právnímu diskurzu v českých zemích například Daniela TINKOVÁ, *Illegimita a „nová ekonomie*

Problémem současného stavu historickodemografického poznání je pramenná a metodologická rozdílnost v přístupu ke zkoumání obou polovin 19. století. Zatímco období přibližně do roku 1848 bývá bádáno v mikrohistorickém měřítku, tedy metodikou odvozenou od rekonstrukce rodin pro prostředí venkova či maloměsta,^[3] výzkumy zaměřené na druhou polovinu a zejména závěr 19. věku využívají moderních statistik dostupných pro celé české země.^[4]

Důležitým tématem historickodemografického bádání je v souvislosti s 19. stoletím kojenecká úmrtnost, která byla v případech nemanželských dětí vždy vysoká, detailní výzkumy však chybí. Česká historická demografie se v současné chvíli nemůže pochlubit důkladnými analýzami mnohatisícových vzorků, jaké přinesly například CHILD Project^[5] nebo bádání dolnosaské oblasti Krumhörn,^[6] a ani zdaleka nedisponuje srovnatelně rozsáhlými databázemi demografických jevů. Výjimkou a průlomem do budoucna by mohl být aktuální projekt prověřující „hypotézu babiček“,^[7] pozornost je však třeba věnovat i neúplným rodinám.

života“ v osvícenské Habsburské monarchii. *Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvícenské společnosti*, Historická demografie 27, 2003, s. 133–172; Pavla SLAVÍČKOVÁ, *Právní ochrana dětí v období prvních kodifikací*, Praha 2012. Problematiku ústavní péče o „problematické“ děti zkoumá Martina HALÍŘOVÁ, *Sociální patologie a ochrana dětství od dob osvícencství do roku 1914. Disciplinace jako součást ochrany dětství*, Pardubice 2012. Pro slovenské prostředí Ingrid KUŠNIRÁKOVÁ – Elena MANNOVÁ a kol., *„Zabránit bahnu morálního rozkladu.“ Starostlivost o osirelé děti v Uhorsku / na Slovensku do roku 1945*, Bratislava 2020.

[3] Například Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš Jiránek – Jiří Kubeš (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (= Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002, s. 205–227; Alice VELKOVÁ, *Unmarried Mothers in Pre-industrial Bohemian Rural Society – Example of the Štáhlavy Domain 1741–1830*, Historická demografie 40, 2016, s. 179–197. Metodou anonymní excerpce pracovala například Eliška CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti v Poličce ve druhé polovině 19. století*, Historická demografie 40, 2016, s. 199–225.

[4] Z klasických prací výběrově například Vladimír SRB – Milan KUČERA, *Vývoj obyvatelstva českých zemí v XIX. století*, Statistika a demografie 1, 1959, s. 109–156; Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965; Pavla HORSKÁ, *K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie*, Demografie 22, 1980, s. 343–350; Ludmila FIALOVÁ, *Změny v charakteru mimomanželské plodnosti v českých zemích od 18. století*, Demografie 49, 2007, č. 4, s. 230–242.

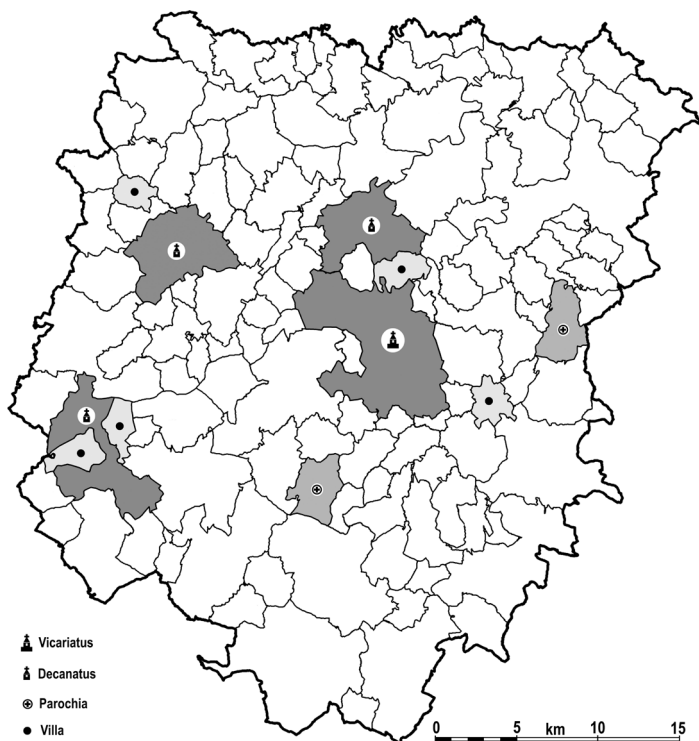
[5] Gianpiero DALLA ZUANNA – Alessandra MINELLO – Leonardo PICCIONE (eds.), *Sweet Child of Mine. Child Mortality in Veneto at the Dawn of the Demographic Transition*, Padova 2017.

[6] Jan BEISE – Eckart VOLAND, *A Multilevel Event History Analysis of the Effects of Grandmothers on Child Mortality in a Historical German Population (Krummhörn, Ostfriesland, 1720–1874)*, Demographic Research 7 (13), 2002, s. 469–498, doi:10.4054/DemRes.2002.7.13.

[7] Jan HAVLÍČEK – Petr TUREČEK – Alice VELKOVÁ, *One but Not Two Grandmothers Increased Child Survival in Poorer Families in West Bohemian Population, 1708–1834*, Behavioral Ecology 32, 2021, s. 1138–1150, doi.org/10.1093/beheco/arab077.

Předložený příspěvek se přiklání k regionálně úzce vymezenému pojetí detailního výzkumu problematiky nemanželských dětí kvantitativními metodami, věnuje se ale celému 19. století.^[8] Jeho cílem je zkoumání postavení nemanželských dětí ve venkovském prostoru, tedy nikoli sledování osudů několika vybraných jedinců, i když i to do budoucna představuje velkou badatelskou výzvu. Bádanou oblastí je volněji definovaný region Pelhřimovska, v jehož rámci bylo vytipováno několik sídel různé velikosti, k nimž se vztahují dostatečně rozsáhlé archivní fondy církevní provenience, tedy nejen dochované matriky, ale i jiné písemnosti.

MAPA Č. 1. ZKOUMANÁ SÍDLA NA ÚZEMÍ DNEŠNÍHO OKRESU PELHŘIMOV
MAP 1. THE ANALYZED LOCALITIES IN THE PELHŘIMOV DISTRICT

Předložený výzkum založený na matričních záznamech má dvě roviny: demografickou a interpretační, jež se snaží objasnit postavení nemanželských dětí na základě přístupu ke křesťanskému rituálu a výběru kmotrů. První rovina ukazuje podíl

[8] Výzkum nebyl rozšířen na období před první světovou válkou z důvodu nepřístupnosti matričních zápisů a také s ohledem na soukromí dotčených osob, jejichž relativně blízcí příbuzní jsou dosud naživu.

nemanželských dětí z narozených ve sledovaných lokalitách a poukazuje na rozdíly v úmrtnosti kojenců s odlišným rodinným statutem. V druhé části příspěvku se pozornost soustředí hlavně na otázku kmotrovství nemanželských dětí, neboť právě výběr prvních „rituálních“ či „duchovních příbuzných“ může leccos napovědět o pozici svobodné matky a jejího dítěte v rámci rodinných a sociálních struktur.

Obě roviny výzkumu spojuje jednoduchá premisa: nárůst počtu nemanželských dětí musel jít ruku v ruce se změnou jejich postavení. V 19. století již nebylo možné potomky svobodných matek odsouvat „na okraj“ řádné společnosti, jednak kvůli změnám právních norem uplatňovaných od konce 18. století, ale jednoduše také proto, že tento okraj by býval musel být – vzhledem k jejich počtu – velice široký. Postupující změna v přístupu k nemanželským dětem by se měla odrazit i v klesající kojenecké úmrtnosti nemanželsky narozených, která byla tradičně vyšší než v případě legitimně zplozených dětí.^[9] Předpokládaná zvyšující se šance na přežití nemanželských dětí by mohla korespondovat s výběrem kmotrů a kmoter, jež by se opět měl přibližovat standardu běžnému v úplných rodinách.

Většina obyvatel sledovaného regionu se minimálně do rozpadu Rakouska-Uherska hlásila ke katolické víře a novorozenci byli evidováni v místně příslušných církevních matrikách. Pro analýzu byla vybrána menší venkovská sídla, protože zejména zkoumání problematiky kmotrovství v rozsahu lidnatějšího města by bylo nepřehledné a komplikované. Sledována byla menší města, vesnice a drobné osady, vybrané především na základě dostupnosti pramenů tak, aby byla zastoupena sídla rozdílné velikosti spadající pod různé orgány lokální správy (farnosti, soudní okresy), avšak podřízené stejným vyšším autoritám (srov. tabulka č. 1).^[10] Cílem bylo porovnat přístup k nemanželským dětem a náboženským rituálům v různých sociálních prostředích, avšak v malém geografickém rozsahu, aby bylo možné vyloučit výrazné a zkrslující rozdíly dané například blízkostí velkých městských a průmyslových center, různým typem obživy obyvatelstva či odlišnostmi národnostního charakteru. Důležitým hlediskem byla příslušnost farností

[9] Alena ŠUBRTOVÁ, *Kojenecká úmrtnost v Praze v letech 1785–1815 na základě matrik*, Historická demografie 2, 1968, s. 45–57; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu*, Historická demografie 11, 1987, s. 141–158; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, Historická demografie 12, 1987, s. 193–206; Olga NOVÁKOVÁ, *Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a první polovině 20. století*, Demografie 45, 2003, s. 177–188; Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006, s. 266–286; Milena LENDEROVÁ (ed.), *Velké dějiny země Koruny české. Dětství*, Praha – Litomyšl 2021, s. 326–333.

[10] Obecně ke zkoumanému regionu Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842, s. 155–160; Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diocese Budweis*, České Budějovice 1862; *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005 I*, Praha 2006.

k českobudějovickému biskupství, aby byl zaručen podobný přístup kněží k vysluhování svátostí a jednotné vedení příslušných písemností.

TABULKA Č. 1. SLEDOVANÁ SÍDLA, JEJICH STATUS A POČET OBYVATEL PODLE SOMMEROVY TOPOGRAFIE (1842) A SČÍTÁNÍ LIDU 1869 A 1890

TABLE 1. STUDIED SETTLEMENTS, THEIR STATUS AND POPULATION NUMBERS ACCORDING TO SOMMER'S TOPOGRAPHY (1842) AND POPULATION CENSUSES FROM 1869 AND 1890

Sídlo	Statut	Farnost	Počet obyvatel		
			(1842) ¹	1869 ²	1890 ²
Pacov	Město	DÚ Pacov	2621	2920	2848
Černovice	Město	DÚ Černovice	1683	1950	1913
Červená Řečice	město/městys	DÚ Červená Řečice	1360	1471	1353
Božejev	Ves	FÚ Božejev	500	653	631
Dobešov	Ves	DÚ Černovice	373	398	311
Proseč+Křešník	Ves	DÚ Pelhřimov	326	322	316
Jetřichoves	Ves	DÚ Pacov	348	318	277
Těchoraz	Ves	DÚ Červená Řečice	139	131	184
Vackov	Osada	DÚ Černovice	77	88	94
Zachotín	Farnost	FÚ Zachotín	747	816	760

Zdroje / Sources: ¹ J. G. SOMMER, *Das Topographie*; ² *Historický lexikon*.

Vysvětlivka: FÚ = farní řad, DÚ = děkanský úřad.

Note: FÚ = parish, DÚ deanery.

Základním pramenným východiskem se staly matriky narozených a zemřelých, z nichž byly excerptovány údaje pro manželsky i nemanželsky narozené děti. Pro každou lokalitu bylo provedeno pět sond rovnoměrně rozprostřených v průběhu celého 19. století, vždy s odstupem přibližně jedné generace.^[11] Rozsah sond byl stanoven na dva až sedm let podle velikosti lokality, aby vznikly dostatečně rozsáhlé, tedy smysluplné a zároveň početně vyrovnané vzorky sebraných údajů. Nejkratší sondy v rozsahu pouhých dvou let se zdály být dostatečné pro město Pacov, které se v druhé polovině 19. století blížilo k třem tisícům obyvatel (1804–1805, 1821–1822, 1848–1849, 1871–1872, 1892–1893). Menší města Černovice a Červená Řečice,

[11] Státní oblastní archiv v Třeboni, Sběrka matrik Jihočeského kraje, římskokatolická farnost Božejev, kn. 5–9, 16–19; římskokatolická farnost Černovice, kn. 4–11, 17–20; římskokatolická farnost Červená Řečice, kn. 15–19, 26–28; římskokatolická farnost Pacov, kn. 4, 5, 7, 9, 11, 16–22, 24; římskokatolická farnost Pelhřimov, kn. 29, 30; římskokatolická farnost Zachotín, kn. 2–5, 8–9. Všechny matriky jsou digitalizované a přístupné z <https://digi.ceskearchivy.cz/Matriky-Rimskokatolicka-cirkev> (8. 6. 2022).

z nichž zejména to druhé mělo spíše charakter drobného poddanského městečka, byla sledována vždy pro tříletá období (1803–1805, 1820–1822, 1847–1849, 1871–1873, 1891–1894). Vesnice a osady přiřazené k těmto městům, stejně jako farní ves Božejov a ves Proseč pod Křemešником spadající k Pelhřimovu byly zkoumány v pětiletých obdobích (1801–1805, 1820–1824, 1846–1850, 1871–1875, 1891–1895). Pro vesnice a osady patřící pod farnost, respektive lokálii Zachotín byly vytvořeny sedmileté sondy (1800–1806, 1819–1825, 1845–1851, 1870–1876, 1890–1896). Konkrétní rozmezí sond bylo stanoveno s ohledem na dostupnost pramenů a tak, aby analyzované roky případně obklopovaly dějinné mezníky, jež by mohly mít vliv na otázky demografického vývoje i přístupu ke křesťanským rituálům.

TABULKA Č. 2. PŘEHLED PROVEDENÝCH SOND A POČTY STUDOVANÝCH PŘÍPADŮ

TABLE 2. AN OVERVIEW OF ACCOMPLISHED INQUIRIES AND NUMBER OF STUDIED CASES

Sídlo	Počet let v rámci jednotlivých sond	Celkový počet záznamů o narozených ve všech pěti sondách	Průměrný počet narozených za rok
Města			
Pacov	2	1001	100,0
Černovice	3	938	62,5
Červená Řečice	3	681	45,4
Vesnice			
Božejov	5	559	22,4
Dobešov	5	55	15,7
Proseč	5	346	13,8
Jetřichoves	5	238	11,9
Těchoraz	5	165	6,6
Vackov	5	55	2,8
Zachotín	7	1052	30,1

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Celkem byly z matrik sesbírány údaje o 5380 narozených dětech (2821 chlapců, 2557 dívek, 2 děti neurčeného pohlaví). Vedle běžného rozlišení na manželské a nemanželské byla vyčleněna kategorie legitimizovaných dětí, tedy takových, které se narodily mimo manželství, ale jejich otcové je později, nejčastěji v souvislosti s dodatečným sňatkem s jejich matkou, uznali za své. Byly tedy potomky stabilního páru a vyrůstaly po boku obou rodičů, kteří k oficiální svatbě z různých důvodů dospěli až později. V rámci výzkumu byly jako legitimizované vnímány jen děti,

v jejichž případě byla poznámka o úředním úkonu legitimizace zanesena do křestní matriky; potomci svobodných žen, které později uzavřely sňatek, byli vnímáni jako trvale nelegitimní, protože není možné rozlišit, zda byl manžel matky skutečným otcem, nebo otčímem jejího dítěte.^[12] Vzhledem k použité metodě excerpce nelze ani zjišťovat, jestli dítě zařazené do databáze bylo jediným nelegitimním potomkem své matky, ačkoli je jisté, že řada žen porodila za svobodna opakovaně.^[13]

TABULKA Č. 3. POČTY NAROZENÝCH V ZKOUMANÝCH SÍDLECH
TABLE 3. NUMBER OF BORN CHILDREN ACCORDING TO THE PLACE OF BIRTH

Období	Pacov	Jetřichov	Červená Řečice	Těchoraz	Černovice	Váckov	Dobešov	Božejov	Proseč	farnost Zachotin
1800–1806	202	54	128	28	174	-	64	124	62	186
1819–1825	240	65	156	27	179	15	74	91	61	205
1845–1851	216	53	144	37	214	16	100	127	81	211
1871–1876	174	66	145	37	196	11	80	105	73	231
1890–1896	169	-	108	36	175	13	27	112	69	219
Celkem	1001	238	681	165	938	55	345	559	346	1052

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Nemanželské děti v 19. století

Nárůst počtu dětí narozených mimo manželství dosáhl podle celozemských statistik v Čechách prvního vrcholu před polovinou 19. století, kdy se mimo manželství rodilo až 14 % všech dětí, a pak koncem padesátých a v šedesátých letech, kdy překračoval 15% hranici. Jak čtyřicátá, tak šedesátá léta byla obdobím ekonomických obtíží a rostoucích sociálních problémů. Vysoká míra ilegitivity byla charakteristická pro nižší společenské vrstvy, tedy pro dělnické prostředí rozvíjejících se průmyslových center a na venkově pro protoindustriální regiony, kde došlo k nárůstu počtu obyvatelstva a k rozvolnění tradiční struktury společnosti, jež byla původně těsně spjata s držbou zemědělského zázemí; vliv mělo i národnostní

[12] Stejná metodika byla použita pro výzkum kmotrovství ve farnosti Nový Rychnov, jež se nachází rovněž na území pelhřimovského okresu. Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství a biologické příbuzenství na českém venkově 19. století*, Historická demografie 45, 2021, s. 139–160.

[13] Na Štáhlavsku v průběhu 19. století porodila více než jednou asi pětina svobodných matek. A. VELKOVÁ, *Unmarried Mothers*, s. 184–185. Podobně i v rámci farnosti Nový Rychnov z 716 nemanželsky narozených dětí mělo 17,3 % alespoň jednoho sourozence narozeného rovněž mimo manželství.

složení regionů.^[14] Nárůst ilegitivity do značné míry souvisel se stoupajícím sňatkovým věkem, který byl opět příznačný zejména pro chudší skupiny obyvatelstva, jež k odkládání svateb nutila neuspokojivá finanční situace.

Naopak jen nízký podíl nemanželských porodů se zdá být charakteristický pro movitější městské, ale i selské venkovské vrstvy, které více dbaly na společenskou prestiž spojenou s nezpochybnitelnou „mrvní zachovalostí“ svých ženských příslušnic. Dobře situovaní měšťané i sedláci měli také širší možnosti, jak ochránit „poctivost“ svých dcer včasným zasnoubením a případně utulat jejich poklesek rychlým sňatkem či v krajním případě utajením porodu a odložením novorozence.^[15]

Vysoký podíl nelegitimních dětí v souvislosti s dosud většinově neomezovanou manželskou plodností naznačuje, že zkušenost s porodem nemanželského potomka měla velká část žen z nižších společenských vrstev. Na rozdíl od (velko)městského prostředí, kde bylo možné nechtěného novorozence odložit do nalezince, nemanželské děti venkovaneč zůstávaly „doma“, ať už po boku své matky nebo jiných příbuzných. Na venkov se naopak dostávali nalezenci z městských ústavů, kteří sem byli posíláni na vychování a umístování do rodin, které za tuto službu pobíraly finanční odměnu.^[16] Jejich život v pěstounských rodinách a sociální struktura vesnice je velkou badatelskou neznámou, lze ale předpokládat, že jejich pozice byla ještě o něco horší než postavení potomků místních svobodných matek, kteří se přece jen mohly opírat o zázemí svých příbuzných. V rámci zkoumaného prostoru lze na „sirotky“ z nalezinců narazit zejména na Černovicku; bohužel – a symptomaticky – doklady o jejich přítomnosti na jihu Čech přinášejí zejména matriky zemřelých.

Dosavadní výzkumy naznačující vyšší úmrtnost nemanželských dětí se neshodují v interpretaci tohoto jevu: někteří historici zvýšenou mortalitu přisuzují chudobě rodin, do kterých se nelegitimní děti většinou rodily, jiní ji spojují se sníženým sociálním statutem nemanželských dětí, kterým nebyla věnována potřebná péče. Tento pohled je do značné míry odvozen z raně novověké představy

[14] Jednotliví autoři uvádějí ohledně míry ilegitivity mírně odlišné údaje, srov. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 67–71, 126–133; *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754–1918 I*, Praha 1978, s. 90–100; II, s. 54–59.

[15] Utulání porodu nemanželského dítěte bylo samozřejmě nejsnazší v případě nejvyšších vrstev společnosti, ale i střední vrstvy v Praze či Brně mohly využít například placených oddělení zemských porodnic spojených tradičně s nalezinci. Daniela TINKOVÁ, *Tělo, věda, stát. Zrození porodnice v osvícenské Evropě*, Praha 2010.

[16] Specifické postavení dětí z nalezinců a nutnost dalšího zkoumání této problematiky naznačuje i historickodemografická analýza panství Škvorec v 19. století: Barbora JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *Obyvatelstvo na středočeském panství Škvorec od poloviny 18. do konce 19. století. Poznátky získané propojením tradičních a pokročilých metod historické demografie a metod historické sociologie*. Disertační práce PŘF Univerzity Karlovy, Praha 2020.

„nepočestnosti“ a dobové kriminalizace mimomanželské sexuality.^[17] Dosud však nebyla uspokojivě zodpovězena otázka, zda lze novověkou představu o všeobecné infámii nelegitimních dětí přenášet do 19. století: proti hovoří i zmíněné narůstající podíly nemanželských porodů.

Nemanželské porody na Pelhřimovsku 19. století

Provedené sondy do matrik narozených na Pelhřimovsku ukázaly, že více než devět z deseti sledovaných dětí se narodilo sezdaným rodičům.^[18] Desetinový podíl dětí narozených mimo manželství ovšem rozhodně nebyl zanedbatelný vzhledem k tomu, kolikrát se během života stávaly matkami vdané ženy, kterým bylo dopřáno ve zdraví zestárnout po boku partnera. Více než tři čtvrtiny potomků svobodných dívek zůstaly do konce svého života nelegitimní. Ostatní, tvořící necelá 2 % všech narozených, jejich otcové uznali za vlastní.

K nejvyššímu nárůstu ilegality došlo ve sledovaných lokalitách pelhřimovského regionu zřejmě na přelomu první a druhé čtvrtiny 19. století, kdy podíl nemanželsky narozených dětí překročil 12 %, od poloviny století se potom pohyboval kolem 8 %. Dodatečné legitimizace byly zpočátku jen velmi ojedinělé, v prvním sledovaném období do roku 1806 se uznání ze strany otce dočkali jen jeden chlapec a jedno děvčátko. V následujících desetiletích již byl tento postup obvyklejší, nikdy ale nepřesáhl polovinu nemanželsky narozených a 3 % všech porodů. Postavení dodatečně legitimizovaných dětí bylo bezesporu lepší než pozice „trvale“ nemanželských dětí, ačkoli i ony mohly reálně vyrůstat s oběma rodiči, přestože nedošlo k oficiální legitimizaci.^[19]

[17] Daniela TINKOVÁ, *Předcházet, či trestat? Problém infanticidia v osvětské společnosti*, Český časopis historický 101, 2003, s. 27–76. I s přehledem literatury Jaroslav DIBELKA, *Obrané strategie mužů a žen obviněných ze smilstva a cizoložství. Panství Třeboň na přelomu 17. a 18. století*, České Budějovice 2012.

[18] Na Štáhlavsku se v letech 1801–1834 podíl nemanželských dětí pohyboval mezi 5 až 10,3 %; A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 211. V maloměstské Poličce se v průběhu druhé poloviny 19. století narodilo mimo manželství 7,2 % dětí; E. CHADIMOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 208–211. Ve východočeské farnosti Stružinec se v období 1800–1849 mělo nemanželský původ 1,8–4,3 % dětí; Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 177. Mimořádně vysoký podíl nelegitimních dětí byl zjištěn v Žitenicích poblíž Litoměřic, kde se ve čtyřicátých letech 19. století mimo manželství narodila více než čtvrtina dětí; Markéta VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj Žitenic v 19. století*, Historická demografie 30, 2006, s. 145–194, zde s. 164–165. Ve farnosti Zdechovice průměrný podíl nemanželských za léta 1790–1899 vystoupal na 11,2 %; Šárka JIRÁSKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva farnosti Zdechovice v letech 1790–1899*, Historická demografie 36, 2012, s. 65–113.

[19] Z četných studií o populačním vývoji 19. století se legitimizací podrobněji dotýká práce Věry Kalouskové. Podle jejích propočtů se ve východočeských Lochenicích mezi lety 1784–1899 narodilo mimo manželství 7,6 % dětí, z nichž necelá třetina byla později legitimována. Nejvýraznější byl tento trend ve čtyřicátých (14,7 % narozených mimo manželství, z toho 48,6 % později legitimizováno) a pak v sedmdesátých letech 19. století (6,2 % narozených mimo manželství,

TABULKA Č. 4. POČTY NAROZENÝCH DĚTÍ VE SLEDOVANÝCH LOKALITÁCH PELHŘIMOVSKA PODLE LEGITIMITY
 TABLE 4. NUMBER OF CHILDREN BORN IN ANALYSED LOCALITIES ACCORDING TO LEGITIMITY

Období	Všechny narozené = 100 %	Manželské		Nemanželské		Legitimizované		
		počet	% ze všech narozených	počet	% ze všech narozených	počet	% ze všech narozených	% z nemanž. narozených
1800–1806	1022	962	94,1	58	5,7	2	0,2	3,5
1819–1825	1113	974	87,5	119	10,7	20	1,8	16,8
1845–1851	1199	1098	91,6	69	5,7	32	2,7	46,4
1871–1876	1118	1032	92,3	61	5,5	25	2,2	41,0
1890–1896	928	859	92,5	48	5,2	21	2,3	43,8
Celkem	5380	4925	91,5	355	6,6	100	1,9	28,2

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Vzhledem k relativně malým počtům dětí narozených nesezdaným rodičům by mohlo být zavádějící vyslovovat kategorická tvrzení, přesto se lze pokusit porovnat jejich zastoupení v různých sociálních skupinách. Necelá polovina všech sledovaných dětí spatřila světlo světa v maloměstském prostředí (2620 z 5380, tedy 48,7 %) a jejich podíl v rámci jednotlivých časových sond kolísal jen velmi mírně. Celkem 2442 (93,2 %) z nich se narodilo rodičům žijícím v manželství, 178 mělo v okamžiku příchodu na svět svobodnou matku, ovšem k 41 (1,6 %) z nich se otec později přihlásil, zatímco zbývajícím 137 (5,2 %) zůstal status nemanželského dítěte až do konce života. Z 2760 venkovských dětí mělo řádně sezdané rodiče 2483 (90,0 %), 277 se narodilo mimo manželství, ale 59 (2,1 %) z nich bylo legitimizováno, 218 dětí (7,9 %) zůstalo trvale nelegitimních.

Vyšší míra ilegitivity se obvykle předpokládá v městském prostředí, poznatky zjištěné pro Pelhřimovsko jsou tedy poměrně netypické. Důvodem byl zřejmě maloměstský charakter zkoumaných městských sídel, která rozhodně nenabízela podobné možnosti jako rozvíjející se průmyslová centra, ať už šlo o anonymitu, příležitosti k nalezení ubytování a výdělku nebo uplatnění vzájemné solidarity chudších společenských vrstev. Relativně častější porody nemanželských dětí na vesnicích lze vysvětlit větší otevřeností venkovské společnosti, kde měli mladí lidé

41,2 % z nich legitimizováno); Věra KALOUSKOVÁ, *Demografický vývoj farnosti Lochnice v letech 1784–1900*, *Historická demografie* 30, 2006, s. 67–144, zde s. 97–98. Ve farnosti Nový Rychnov na Pelhřimovsku se v průběhu 19. století narodila mimo manželství asi desetina dětí, legitimizace se dočkala necelá čtvrtina. Podíly legitimizovaných byly nejvyšší v padesátých (33,3 %) a devadesátých letech (38,6 %). Markéta SKOŘEPOVÁ, *Křty a kmotrovství ve farnosti Nový Rychnov v 19. století*, *Historická demografie* 42, 2018, s. 43–63.

přece jen více příležitostí k setkávání, než tomu bylo v tradičních měšťanských rodinách, které v málo industrializovaném regionu stále tvořily důležitý podíl místní městské populace. Dalším a jistě neméně podstatným zdůvodněním je prameny nezachycená práce venkovských dívek v blízkých městech, kde pozbývaly rodičovského dozoru a ochrany, ovšem pokud se dostaly do složité životní situace, vracely se domů na vesnici. Relativní převaha nemanželských porodů ve vesnickém prostředí oproti městům byla nejnižší počátkem dvacátých let, v období, kdy došlo ve sledovaném prostoru k největšímu nárůstu ilegitivity.^[20]

Absolutní počty zejména nemanželsky narozených v jednotlivých vesnicích jsou velmi nízké na to, aby je bylo možné spolehlivě statisticky vyhodnotit, ovšem v případě měst lze poukázat na rozdíly mezi jednotlivými sídly. Nejnižší počty nelegitimně narozených dětí vykazovaly Černovice, kde se mimo manželství nikdy nenarodilo více než 6 % dětí (celkově 95,6 % zdejších novorozenců bylo manželského původu), a zdá se, že i v sousedních vesnicích Dobešově a Vackově se nelegitimních dětí rodilo jen málo. Situace v Pacově a v Červené Řečici byla srovnatelná, křtiny nemanželsky narozených dětí se zde konaly častěji (91,5 %, respektive 92,4 % narozených bylo legitimních). Vysvětlit tuto skutečnost by snad bylo možné víceméně venkovským charakterem Červené Řečice, a naopak rozvinutou textilní výrobou, protoindustriálním charakterem a postupnou industrializací Pacova. Možným, i když samozřejmě nedoložitelným vysvětlením je i odlišné nastavení „kultury“ lokálního sociálního prostředí na Černovicku, které mohlo být méně tolerantní k předmanželským sexuálním kontaktům. Zajímavý je i geografický rozdíl v míře ilegitivity v rámci vesnických sídel: ve východní části regionu blíže Pelhřimovu byly nemanželské porody častější: v Božejově, Proseči a v zachotínském farnosti se podíly manželsky narozených dětí pohybovaly pod hodnotou 90 %.

Rozdíly mezi jednotlivými sídly mohou být způsobeny čistě náhodnými výkyvy vzhledem k nepřilíživým počtům obyvatelstva vybraných lokalit. Vliv mohl mít i dlouhodobý přístup místních světských či církevních autorit k svobodným matkám, stejně jako hospodářské podmínky a lokální rozdíly v obživě obyvatelstva. Předpokládá se například, že domácká protoindustriální výroba vedla na venkově k nárůstu ilegitivity a nesezdaných soužití chudších párů, které by v podmínkách běžného zemědělského hospodaření a sociálních struktur závislých na držbě půdy neměly šanci založit a užít jakkoli malou rodinnou jednotku.^[21]

[20] Podíl nemanželských dětí narozených ve vesnicích činil 60,3 % v letech 1800–1806, 56,3 % v letech 1819–1825, 68,1 % v letech 1845–1851, 63,9 % v letech 1871–1876, v letech 1890–1896 se ve vesnicích narodilo 62,5 % všech nemanželských dětí.

[21] Michael MITTERAUER, *Former ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichen Raum*, in: Josef Ehmer – Michael Mitterauer (edd.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien–Köln–Graz 1986, s. 185–324. V českém prostředí k protoindustriální rodině nejnověji Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Proto-*

Shodně ve všech lokalitách je patrný výrazný nárůst počtu dětí narozených svobodným ženám (12,5 % všech novorozenců) v druhém zkoumaném období, tedy na počátku dvacátých let 19. století, kdy dosahovala vrcholu konjunktura domácí textilní výroby rozšířené po celém sledovaném regionu. Tou dobou také většina zkoumaných míst procházela obdobím rostoucí porodnosti, která v Pacově, Červené Řečici a některých vsích právě v tomto období vrcholila, v Černovicích a zbývajících menších sídlech dosáhly počty narozených nejvyšších hodnot později (srov. tabulka č. 2). V rozmezí třetí sondy kolem roku 1848 už ale podíl dětí narozených mimo manželství nebyl tak vysoký (8,4 % všech narozených) a nadále zvolna klesal, přičemž asi třetina novorozenců se časem dočkala legitimizace.

Kojenecká a novorozenecká úmrtnost

Pracovní hypotézu, k jejímuž ověření směřuje následující kapitola, lze zjednodušeně zformulovat takto: pokud se ve sledované oblasti během první poloviny 19. století takřka dvojnásobně zvýšil podíl nemanželských dětí, musela stoupat i tolerance společnosti k nim, což by mělo vést k lepší péči, a tedy zlepšení zdravotního stavu a snížení úmrtnosti. Děti bez otců vždy umíraly častěji, na vině byla chudoba jejich matek, nedostatečná výživa a péče, kterou jim mohly poskytnout, i pracovní nasazení vedoucí k odkládání dítěte i nedostatečnému kojení. Řada novorozenců se bezpochyby rodila s podlomeným zdravím v důsledku chybějící prenatalní péče ve smyslu lepší výživy i odpočinku, jež si nemohla svobodná matka dopřát. Škody mohly napáchat i pokusy o vyvolání potratu, které jistě nebyly výjimkou, i když naopak pomoc při porodu měla být porodní bábou poskytována všem bez rozdílu.^[22]

Kojenecká úmrtnost se v prostoru českých zemí začala viditelně zlepšovat až na samém konci 19. věku, od konce osmdesátých let je také možné sledovat postupný pokles manželské plodnosti.^[23] Podle poznatků Ludmily Kárníkové, která zkoumala rozdíly v mortalitě legitimních a nelegitimních dětí na základě celozemských

industriální společnost. Populační chování a životní strategie venkovského obyvatelstva severovýchodních Čech v 18. a 19. století, Pardubice 2019.

[22] K úloze a praxi porodních bab nověji například Vladan HANULÍK (ed.), *Porodila šťastně děvče... Porodní deníky čtyř porodních babiček z 19. století*, Pardubice 2017; Hana STOKLASOVÁ, *Porodní bába? Asistentka? Porodní deníky z let 1898–1954*, Pardubice 2018; Milena LENDEROVÁ a kol., *Ženy s kufříkem a nadějí: Porodní báby a asistentky v českých zemích od poloviny 19. do poloviny 20. století*, Praha 2020.

[23] Úmrtnost dětí do jednoho roku se podle poznatků historických demografů v českých zemích v průměru pohybovala od 240 do 265 ‰. Nejvyšší byla v letech 1834 a 1843 (více než 290 ‰), nejnižší roku 1820 a 1844 (méně než 230 ‰). L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy*, s. 193–206. Hodnot přes 260 ‰ dosahovala počátkem osmdesátých a na začátku devadesátých let 19. století; V. SRB – M. KUČERA, *Vývoj obyvatelstva*, s. 32–33; Vladimír SRB, *1000 let obyvatelstva českých zemí*, Praha 2004, s. 195.

statistik druhé poloviny 19. století, byla úmrtí nemanželských kojenců o třetinu až polovinu častější, na počátku 20. věku však bylo zlepšení hodnot kojenecké úmrtnosti v případech nelegitimních dětí rychlejší.^[24]

Na území pelhřimovského okresu byla podle zjištění Pavly Horské situace ve srovnání s jinými regiony relativně nepříznivá, k roku 1880 zde z tisíce živě narozených dětí do pěti let zemřelo 402, zatímco v celozemském průměru v Čechách zemřelo „jen“ 362 dětí z 1000.^[25] Srovnání s celozemskou statistikou, již publikovali Vladimír Srb a Milan Kučera, naopak naznačuje poměrně příznivou situaci ohledně kojenecké úmrtnosti: na Pelhřimovsku v prvním roce života v průběhu 19. století umírala asi pětina dětí, zatímco v celozemském měřítku to bývala přibližně čtvrtina.^[26]

Snahou prezentovaného výzkumu bylo pracovat s konkrétními jedinci, proto byla i problematika kojenecké úmrtnosti sledována na základě databáze narozených, kam byla doplňována dohledaná data úmrtí z matrik zemřelých. Tento postup samozřejmě může být zkrslující, protože některé děti mohly v důsledku mobility svých rodičů zemřít jinde, než se narodily. Pro ověření vypovídací hodnoty analýzy založené na jmenné excerpci byl proveden kontrolní propočet kojenecké úmrtnosti postavený na porovnání počtu narozených a všech zemřelých do dvanácti měsíců věku uvedených v matrikách pro dané roky (tabulka č. 5). Pro poslední sledované období se ovšem tento způsob sledování kojenecké úmrtnosti ukázal být zavádějící, protože zejména na Černovicku se na konci 19. století objevovalo značné množství dětí z pražských a vídeňských nalezců, které v domácnostech svých pěstounů nezřídka umíraly. Jen pro ilustraci: v malém Dobešově v letech 1890–1891 v kojeneckém věku zemřelo šest dětí zde usedlých rodičů, ale také tři děti z nalezince. Pro starší období však oba typy propočtů kojenecké úmrtnosti ukazují srovnatelné výsledky.

Na Pelhřimovsku z 5380 podrobně sledovaných dětí ještě před prvními narozeninami zemřelo 1155, tedy 215 ‰ (tabulka č. 6). Určité výkyvy nejsou příliš výrazné a mohly být ovlivněny i relativně malým sledovaným vzorkem populace. Nárůst v posledním sledovaném období mohl být dán rovněž pečlivějším vedením

[24] V letech 1851–1860 činila kojenecká úmrtnost manželských dětí 233 ‰ a nemanželských 366 ‰, v letech 1861–1870 to bylo 248 ‰ a 369 ‰, 1871–1880 umíralo 252 ‰ respektive 374 ‰ kojenců, 1880–1884 obdobných 251 ‰ a 359 ‰, v letech 1885–1889 pak 248 ‰ a 354 ‰, v letech 1890–1894 ještě umíralo 248 ‰ manželských a 374 ‰ nemanželských kojenců; teprve v letech 1895–1899 se situace u manželských zlepšila na 218 ‰, u nemanželských však kojenecká úmrtnost setrvala na 374 ‰; v následujícím pětiletí se hodnoty zastavily na 209 ‰ a 342 ‰. Skutečně výrazný a setrvalý pokles v obou kategoriích lze konstatovat od období 1905–1909, kdy umíralo jen 202 ‰ manželských a 292 ‰ nemanželských dětí. L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, s. 130, 204. V mikro rovině nebývá hledisko nemanželského původu při zkoumání kojenecké úmrtnosti uplatňováno.

[25] P. HORSKÁ, *Historický vývoj*, s. 26.

[26] V. SRB – M. KUČERA, *Vývoj obyvatelstva*, s. 150.

matričních knih. Jednoznačnější vypovídací hodnotu mají rozdíly mezi počty zemřelých kojenců podle jejich rodinného statutu. Z 4925 manželsky narozených dětí jich zemřelo jen 1039, tedy 211 ‰, zatímco z 355 nemanželských kojenecký věk nepřežilo 113 dětí, tedy celých 318 ‰. Obtížně vysvětlitelný je výrazný pokles úmrtnosti nemanželských dětí ve dvacátých letech 19. století, který doprovázel do té doby nevídaný nárůst jejich počtu: v letech 1819–1825 se z 1113 dětí celých 119 (10,7 %) narodilo nesezdaným rodičům, aniž by kdy došlo k jejich legitimizaci. V prvním roce života zemřelo jen 17 těchto dětí (143 ‰), podíl zemřelých manželsky narozených dětí byl však podobný jako v jiných letech (211 ‰).

TABULKA Č. 5. POROVNÁNÍ KOJENECKÉ ÚMRTNOSTI V RÁMCI ČESKÝCH ZEMÍ A VE SLEDOVANÉM REGIONU
TABLE 5. THE COMPARISON OF THE INFANT MORTALITY IN THE CZECH LANDS AND IN THE REGION UNDER ANALYSIS

České země		Pelhřimovsko	
období	kojenecká úmrtnost (v ‰)	období	kojenecká úmrtnost (v ‰)
-	-	1800–1806	205
1820–1824	243	1819–1825	190
1845–1849	257	1845–1851	232
1870–1874	265	1871–1876	220
1890–1894	265	1890–1896	264

Zdroj: Kojenecká úmrtnost pro české země podle V. SRB – M. KUČERA, *Vývoj*, s. 150; vlastní analýza autorky, srov. pozn. 11.

Source: infant mortality in the Czech lands on the basis of V. SRB – M. KUČERA, *Vývoj*, p. 150; author's own analysis, see footnote 11.

Kojenecká úmrtnost ve zkoumané oblasti, obdobně jako v jiných regionech, byla vyšší u chlapců než na dívek.^[27] Index maskulinity propočtený pro všechny narozené činil 1099 živě narozených hochů na 1000 děvčat. Mezi zemřelými kojenci připadalo 1369 chlapců na 1000 dívek, ovšem se značným rozdílem mezi manželskými a nemanželskými dětmi.^[28] Zatímco ve skupině legitimně narozených zemřelo do roka 611 hochů a jen 427 děvčátek (v přepočtu tedy 1430:1000), svobodným matkám umřelo v kojeneckém věku 58 synů a 55 dcer (analogicky 1054:1000). Index maskulinity při narození byl v případě nemanželských dětí o něco málo nižší (pouze 1070 živě narozených chlapců na 1000 dívek), přesto je nepoměr v úmrtnosti nemanželsky narozených dívek patrný. Vyjádřeno jinak, ve

[27] Srov. například M. VAŇKOVÁ, *Demografický vývoj*, s. 171–173; Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Protoindustriální společnost*, s. 154–158.

[28] V případě dvou manželských dětí, zemřelých velmi krátce po narození, není pohlaví uvedeno.

skupině manželských dětí v kojeneckém věku zemřelo 236 ‰ chlapců a 183 ‰ dívek, mezi nemanželskými ale umíralo 315 ‰ hochů a 322 ‰ děvčat. V případě, že se nejedná o náhodné zkreslení dané zkoumaným vzorkem populace, by mohl znamenat menší péči věnovanou dcerkám neprovdaných žen, ačkoli by bylo možné předpokládat, že to budou naopak chlapci, jejichž organismus bude obtížněji vzdorovat důsledkům náročnějšího mateřství svobodných žen.

TABULKA Č. 6. PODÍLY DĚTÍ ZEMŘELÝCH DO 1 ROKU ŽIVOTA PODLE DATA NAROZENÍ NA ZÁKLADĚ LEGITIMITY (V ‰)

TABLE 6. PROPORTIONS OF CHILDREN WHO DIED IN THE FIRST YEAR OF LIFE BY BIRTH DATE AND ACCORDING TO LEGITIMITY (IN ‰)

Rok narození	Podíl dětí zemřelých do 1 roku (v ‰)			
	všechny narozené	manželské	legitimizované	nemanželské
1800–1806	208	200	0	362
1819–1825	200	211	50	143
1845–1851	230	223	33	435
1871–1876	208	199	40	443
1890–1896	226	224	0	375

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Poznámka: Tabulka předkládá údaje zjištěné rekonstrukcí dat narození a úmrtí zkoumaných dětí; výpočet kojenecké úmrtnosti realizovaný na základě porovnání všech dat o narozených a zemřelých zanesených do matriky je prezentován v předcházející tabulce č. 5.

Note: This table presents results generated by reconstituted dates of births and deaths of the analysed babies; calculation of the infant mortality on the basis of comparison all births and deaths recorded in the parish registers is presented in the preceding Table 5.

Příčiny odchodu nejmenších dětí jsou samozřejmě v matrikách naznačovány jen vágně, ať už šlo o úmrtí při porodu, „slabost“ či obávané „psotníky“ a křeče. Asi desetina všech narozených dětí – 96 ‰ manželských a 161 ‰ nemanželských – zemřela již v prvním měsíci, přesněji do 28. dne života. Porovnání podílu kojenců zemřelých během novorozeneckého (neonatálního) a ponovorozeneckého (post neonatálního) období je vnímáno jako použitelné kritérium pro posouzení endogenních a exogenních příčin úmrtí. Endogenní, tedy v rámci možností dobové léčebné péče nezvratitelné důvody úmrtí, mezi které se řadí vývojové poškození plodu či důsledky těžkého porodu, by se měly projevit hned v prvních týdnech po narození, naopak smrt z exogenních příčin přicházela později a mohla být

ovlivněna nedostatečnou péčí a výživou.^[29] Právě úmrtí mezi druhým a dvanáctým měsícem života tedy mohlo být v řadě případů způsobeno těžkou sociální situací, v níž dítě vyrůstalo, i když je nesporné, že zdraví novorozenců bylo už v prenatálním období zásadním způsobem ovlivněno životosprávou, respektive životními podmínkami budoucích matek.

TABULKA Č. 7. POROVNÁNÍ NOVOROZENECKÉ A PONOVOZENECKÉ ÚMRTNOSTI MANŽELSKÝCH A NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ
TABLE 7. THE PROPORTION OF NEONATAL AND POST-NEONATAL MORTALITY IN LEGITIMATE AND ILLEGITIMATE CHILDREN

Rok narození	Manželské děti				Nemanželské děti			
	zemřelé do 1 roku		zemřelé do 28 dnů		zemřelé do 1 roku		zemřelé do 28 dnů	
	počet	% z narozených	počet	% z narozených	počet	% z narozených	počet	% z narozených
1800–1806	192	200	67	70	21	362	11	190
1819–1825	205	211	99	102	17	143	8	67
1845–1851	245	223	122	111	30	435	14	203
1871–1876	205	199	100	97	27	443	18	295
1890–1896	192	224	86	101	18	375	6	125
Celkem	1039	211	474	96	113	318	57	161

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Hned v prvním měsíci života zemřela přibližně polovina dětí, jimž nebylo souzeno dožít se prvních narozenin. Tento osud častěji hrozil nemanželským dětem; přesnější obraz rizika předčasné smrti by mohla přinést analýza přežívání, jež by ovšem vyžadovala početnější zkoumaný vzorek a detailnější analýzu. Lze však předpokládat, že dětem narozeným mimo manželství byla věnována méně pečlivá základní péče, častěji také mohlo dojít k předčasnému porodu. Určitý rozdíl je patrný mezi městem a vesnicí, zdá se, že venkov byl pro děti obecně příhodnější: zatímco v městských domácnostech již v prvním měsíci života odešlo 259 (106 % z narozených) ze všech manželsky narozených dětí, v okolních vsích to bylo 215 (87 % z narozených). Ve skupině nemanželských dětí narozených ve městech bylo 25 z 57 zemřelých v kojeneckém věku mladší 28 dnů (183 % z narozených). Ve vsích během prvních čtyř týdnů po porodu zemřelo 32 nemanželských dětí (147 % z narozených v dané skupině), v dalších jedenácti měsících života pak 24 kojenců.

[29] Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983², s. 138–139.

Ve vesnicích se tedy nemanželské děti rodily častěji a umíraly ve srovnání s městem relativně méně často v kojeneckém a novorozeneckém věku.^[30] Venkovská společnost, která měla minimálně před koncem 19. století stále ještě pověst prostředí otevřenějšího vůči předmanželské sexualitě, než jaká se předpokládá pro (malo)měšťanské prostředí lpící na ideálu dívčí cudnosti, mohla mít k nemanželským dětem poněkud smířlivější přístup. Zdá se také, že ve vesnických hospodářstvích měly matky obecně lepší možnosti, jak se o dítě postarat, případně jej během dne svěřit někomu blízkému. Naproti tomu například služebné v měšťanských domácnostech či ženy zaměstnané v prvních (proto)průmyslových podnicích tuto šanci neměly a jejich děti byly také zřejmě častěji odkázány na náhradní stravu.

Vyšší podíl nemanželských dětí umírajících již v novorozeneckém věku mohl být způsoben těžkou prací svobodných žen odkázaných na práci vlastních rukou, které se ani v těhotenství nemohly šetřit, nebo horší poporodní péčí o matku a dítě. Nižší vrstvy na vesnici, ale i v prostředí maloměsta také mohly stále podléhat určitému fatalismu ohledně úmrtí nejmenších dětí: na udržení života viditelně slabých a neuživých se zřejmě neplýtvalo silami, zejména pokud šlo o nepřilíš vítané potomky svobodných matek. Tomu by mohl odpovídat výrazný pokles počtu zemřelých novorozenců nemanželského původu v posledním sledovaném období. Jakékoli závěry jsou však obtížné kvůli malému zkoumanému vzorku, a také kvůli nedostatku porovnatelných výzkumů.

Positivnímu vlivu celorodinné péče na přežití nelegitimních novorozenců by měl nasvědčovat počet přeživších dětí, které se narodily „doma“, tedy v domácnosti rodičů svobodné matky.^[31] Ženy, které porodily svého nemanželského potomka ve městě, skutečně v době porodu nezřídka pobývaly mimo svůj původní domov, zatímco na venkově nelegitimní děti častěji přicházely na svět v domech svých prarodičů. Porovnání počtu životaschopných a předčasně zemřelých kojenců na základě toho, zda se narodili v domácnostech svých příbuzných či nikoliv, však nepřináší jednoznačný důkaz. Naopak se zdá, že děti narozené v domácím prostředí v kojeneckém věku umíraly častěji, a to jak ve městech, tak na venkově. Důvodem vyšších šancí přežít první rok života ve venkovském prostředí tedy zřejmě nebylo soužití s příbuznými, ale uspořádání venkovské domácnosti jako takové a související způsob obživy, který dovoloval svobodné matce mít dítě více při sobě. Jiné vysvětlení, jež je třeba připustit, souvisí s kritikou pramene: úmrtí potomek matek, jež zůstaly doma, lze zachytit snáze, zatímco u žen, které před porodem změnily

[30] Lze shrnout, že ve sledovaných vesnicích se narodilo 218 nemanželských dětí, 56 z nich zemřelo v kojeneckém věku, z toho 32 v prvním měsíci života. Naproti tomu ve městech přišlo na svět 137 nelegitimních dětí, v první roce jich zemřelo 57, z toho 25 ještě v novorozeneckém věku.

[31] Sandra BRÉE, *Les accouchements hors domicile à Paris au XIXe siècle*, XVIe colloque de la CUDEP Les populations vulnérables, Aix-en-Provence, mai 2013, s. 265–279.

bydliště, je pravděpodobnější migrace ze sledované oblasti, a tedy vypadnutí jejich dítěte z evidence.

TABULKA Č. 8. NEMANŽELSKÉ A POZDĚJI LEGITIMIZOVANÉ DĚTI PODLE MÍSTA NAROZENÍ

TABLE 8. ILLEGITIMATE AND ADDITIONALLY LEGITIMISED CHILDREN ACCORDING TO THEIR BIRTH PLACE

Status dítěte	Místo porodu	Města			Vsi		
		narozené	z toho zemřelé v kojeneckém věku		narozené	z toho zemřelé v kojeneckém věku	
			počet	%		počet	%
Nemanželské	u příbuzných	56	26	46,4	116	34	29,3
	u cizích	81	31	38,3	102	22	21,6
Legitimizované	u příbuzných	25	2	8,0	37	1	2,7
	u cizích	16	-	-	22	-	-
Nemanželsky narozené celkem	u příbuzných	81	28	34,6	153	35	22,9
	u cizích	97	31	32,0	124	22	17,8

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Legitimizované děti

Zvláštní pozornost je třeba věnovat vyhlídkám dětí, které se jejich otcové rozhodli prohlásit za své a které dosud stály stranou pozornosti české historické demografie; autoři a autorky dostupných studií se většinou ani nevyjadřují k tomu, zda legitimizované přiřazují k manželským či nemanželským dětem. Nelze jednoznačně říci, že by se otcové k legitimizaci, jež obvykle znamenala zároveň sňatek s matkou potomka,^[32] ochotněji odhodlávali v případech narození syna, zrovnoprávněno bylo 49 chlapců a 51 dívek. Z pramenů není patrné, co bylo většinovým důvodem pro opožděné uznání dítěte, ani jak vypadal vztah jeho rodičů před legitimizací, tedy zda spolu například sdíleli domácnost nebo náklady na výživu dítěte. Postavení svobodné matky, která mohla označit otce svého potomka, jenž navíc dříve či později přijal zodpovědnost za ni i za dítě, bylo nepochybně lepší než situace dívky, která zůstala svým partnerem zcela opuštěná. Legitimizované děti mohly být tedy vnímány jako předmanželsky narozené, na jejich „předčasný“ příchod se zřejmě časem pozapomnělo a ani právně je neměl nijak diskvalifikovat.^[33]

[32] V přípisu o legitimizaci dítěte v matrikách narozených bývá uváděna formulace „*per subsequent matrimonium*“ nebo jiné sdělení podobného obsahu.

[33] Přiznání se k nemanželskému dítěti mohlo mít i ritualizovanou formu, jak ukazuje příklad

Ve větší části případů bohužel není k dispozici datum, kdy k oficiálnímu aktu legitimizace došlo, ve známých případech to zpravidla bylo během několika měsíců po porodu, některé děti ale na změnu svého statutu čekaly roky. Tato prodleva zásadním způsobem určuje takřka nulové ukazatele kojenecké úmrtnosti legitimizovaných dětí, neboť děťátko samozřejmě muselo přežít, aby je jeho otec mohl uznat za své. Mezi stovkou legitimizovaných dětí podlely smrti v kojeneckém věku jen tři, což napovídá, že řada dalších „celoživotně nemanželských“ byla ve skutečnosti potomky stabilních párů a jejich oficiálnímu uznání zabránila předčasná smrt.

Počet legitimizovaných dětí se může zdát zanedbatelný – pouhých sto dětí ve více než pětistícovém souboru, avšak právě tato stovka může výrazným způsobem proměnit například hrozivě vypadající výpočty týkající se úmrtnosti nemanželských dětí. Po připočtení dodatečně legitimizovaných dětí k těm, k nimž se jejich otcové nepřihlásili, lze vyhlídky potomků (dosud) svobodných matek vidět v podstatně optimističtějším světle. Počet dětí narozených mimo manželství zahrnující trvale nelegitimní i později legitimizované se tím zvyšuje na 455, z nichž v kojeneckém věku zemřelo pouze 116, tedy 255 ‰ z narozených, což je hodnota, která se přibližuje podílu umírajících kojenců mezi manželskými dětmi, jež činil 211 ‰ z narozených.

Je pravděpodobné, že důvodem většiny mimomanželských početí a odložených sňatků byly finanční potíže a nízké sociální postavení dvojic, které nemohly/nestihly oslavit svatbu včas. Právě tato chudoba a nepřiměřené pracovní vytížení těhotných žen a novopečených matek byly důvodem vysoké úmrtnosti jejich potomků. Vyšší společenský kredit dosud svobodných dívek, které měly jakousi oporu v otci svého dítěte, se odráží také v tom, že většina z nich porodila v domě svých rodičů. Právě postoj širší rodiny a zejména prarodičů nemanželského novorozence měl zásadní vliv na jeho další vyhlídky i šanci na přežití prvních, nejnebezpečnějších měsíců života.

Křest a křtiny

Jak rodiče 19. století reagovali na zprávy o nemanželském těhotenství svých dcer, se lze jen domýšlet, jistě je ale nevívali. Narození dítěte znamenalo ekonomickou zátěž, k čemuž se přidružovala více či méně palčivě pocitovaná ostuda. Jedním z mála nástrojů, jak poodkrýt (znovu)začlenění nemanželských dětí a jejich matek do sociálních struktur prostředí, v němž se pohybovaly, je sledování kmotrovských vazeb, které se kolem nich utvořily v okamžiku křtu. Z církevního hlediska nesměly být křtiny upřeny žádnému dítěti a odmítnout žádost o kmotrovství bylo tradičně považováno za nepřijatelné.^[34]

jihočeského Doubleska, kde byla předmanželská početí dosti častá. Zora SOUKUPOVÁ, *Rodeník donešenej – lidový zvyk na Doudlebsku*, Národopisné aktuality 9, 1972, s. 17–30.

[34] V českém prostředí je kmotrovství bádáno především v souvislosti se 17. stoletím, srov.

Dřívější výzkumy ukázaly několik rysů křestní praxe a výběru kmotrů, které se zdají být charakteristické pro 19. století a které lze spojovat s modernizací a sekulizací společnosti a rodinného života. Jedná se o především o odkládání křtů spojené s celkově menším důrazem na význam křestního rituálu, snížení počtu kmotrů, horizontalizaci a familiarizaci kmotrovství ve smyslu častějšího kmotrovství biologicky příbuzných osob,^[35] a v českém prostředí také časté kmotrovství porodních bab a kostelníků.^[36]

S výjimkou necelých dvou stovek dětí, jež se narodily mrtvé nebo tak slabé, že je nouzově pokřtila porodní bába,^[37] byly sledované děti na Pelhřimovsku řádně pokřtěny ve farním kostele za asistence kněze a alespoň jednoho kmotra nebo kmotry. Křty probíhaly většinou bezprostředně poté, co dítě přišlo na svět: jen necelá desetina novorozenců byla pokřtěna dva a více dnů po porodu, ostatním se svátosti dostalo v den narození nebo hned nazítří poté. Ze všech 5178 pokřtěných dětí bylo 324 (6,3 %) křtěno dva nebo tři dny po narození a 116 (2,2 %) čekalo na křest čtyři a více dnů. Většina těchto odložených křtů proběhla v posledním sledovaném období (62,7 %), ve městech a často to byli rodiče z lépe situovaných, a pravděpodobně tedy i vzdělanějších a pokrokovějších vrstev, kteří si dovolili obřad odložit (ze 116 dětí pokřtěných čtyři a více dnů po narození jich 69 pocházelo z Pacova).^[38]

přehled Markéta SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství jako badatelský problém. K sociálním dějinám raného novověku a 19. století*, Český časopis historický 114, 2016, s. 58–82. Nejnověji Ladislav NEKVAPIL – Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Kmotrovství v „protoindustriálních“ oblastech východních Čech v polovině 17. století*, Východočeský sborník historický 38, 2020, s. 23–50.

[35] Guido ALFANI – Philippe CASTAGNETTI – Vincent GOURDON (edd.), *Baptiser. Pratique sacramentelle, pratique sociale (XVe–XXe siècles)*, Saint Étienne 2009; Guido ALFANI – Vincent GOURDON (edd.), *Spiritual Kinship in Europe, 1500–1900*, Basingstoke 2012; Guido ALFANI – Vincent GOURDON, *Fêtes du baptême et publicité des réseaux sociaux en Europe Occidentale. Grandes tendances de la fin du Moyen Âge au XXe siècle*, Annales de démographie historique 117, 2009, s. 153–189.

[36] Hana STOKLASOVÁ, *Katolické přechodové rituály v „dlouhém“ 19. století*, Pardubice 2017, s. 134–136; srov. také Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004; Michaela VLČKOVÁ, *Žehnání matky. Význam obřadu v Čechách a na Moravě v 16.–21. století*, Praha 2015.

[37] Bez obvyklého křtu v kostele zemřelo 93 dětí manželských dětí z měst (3,8 % narozených v dané skupině) a 86 manželsky narozených na vesnicích (3,5 %), 3 děti narozené ve městech svobodným matkám (1,7 %) a 20 nemanželsky narozených na vesnicích (7,2 %). Údaje však mohou být do určité míry zkreslené a spíše než o mortalitě kojenců vypovídají o praxi místních porodních bab. Například farnost Zachotín, složená z roztroušených vísek a samoty a trvale neobslužená profesionální zkušenou porodní babičkou, ukazuje vysoký podíl nouzových křtů, které mohly být ve skutečnosti spíše preventivní.

[38] Naprostou výjimkou byl synek pacovského vrchnostenského kočího, který byl v roce 1804 pokřtěn až po 22 dnech. Typičtější byl případ druhého nejdelšího „čekajícího“ křtěnce, jenž se narodil v Pacově v roce 1893 jako potomek soudního adjunkta Zevla a byl pokřtěn jako šestnácti-

Kmotrovské vazby mohly být studovány v případech 4746 manželských, 100 legitimizovaných a 332 nemanželských dětí, z nichž drtivá většina při křtu dostala v souladu s římským rituálem dva duchovní příbuzné, a to muže a ženu. Teprve v posledním sledovaném období, v devadesátých letech 19. století, se začaly častěji objevovat zápisy o křtech s jediným kmotrem nebo kmotrou.^[39] Ze všech manželských dětí mělo pouze kmotra 9 a jenom kmotru 41 novorozenců (celkem 1,1 % křtěných), nemanželské děti se musely spokojit pouze s kmotrou ve dvou a jen s kmotrem ve třech případech (celkem 1,5 %), později legitimizované děti měly ve všech případech kmotry oba.

Zdá se tedy, že křestní rituál býval pocitován jako úplný za účasti dvou osob v roli duchovně příbuzných. Neznamená to ovšem, že oba kmotři bývali vždy pečlivě vybírání. Již současníci si všímali, že roli kmotra nebo kmotry v druhé polovině 19. století často přebírali kostelníci a porodní báby. Ti mohou být do určité míry vnímání jako kmotři „druhé kategorie“, nejen proto, že většinou patřili spíše k chudším vrstvám obyvatelstva, ale především bývali u křtů přítomni automaticky a nebylo třeba je speciálně zvat: kostelník ručil za přípravu chrámu, porodní bába byla ze zákona povinna informovat kněze o narození dítěte a zajistit zápis do matriky.^[40] V prvním zkoumaném období se muži a ženy těchto dvou profesí v roli kmotrů vůbec neobjevovali, počátkem dvacátých let pouze sporadicky. Jedinou výjimkou byla farnost Zachotín, kde 13 z 32 nemanželských dětí řádně pokřtěných v letech 1819–1825 dostalo za kmotry porodní báby a / nebo kostelníky. Zachotínská farnost byla ovšem v tomto ohledu specifická po celé sledované období, neboť zde po většinu 19. století nepůsobila profesionální zkoušená porodní bába a u porodů porůznu pomáhaly zkušené sousedky, jež se stávaly i kmotrami dětí.

Do poloviny století se zastoupení porodních bab a kostelníků coby kmotrů novorozenců dětí zvýšilo u všech skupin novorozenců, a to dosti výrazně. Pod hranicí deseti procent zůstalo jen v případech manželských dětí (8,3 % ve městech a 8,9 % na vesnicích); při křtech nemanželských dětí narozených na venkově a také při křtinách později legitimizovaných dětí asistovali kostelníci a porodní báby ve více než třetině případů. V sedmdesátých letech pak tento trend dosáhl vrcholu v souvislosti s nelegitimními dětmi narozenými ve městech (66,7 % křtů), projevil se ale i v případech manželských dětí, z nichž asi pětina měla mít napříště za kmotra porodní bábu či kostelníka. Ke konci století se zastoupení křtů s bábami

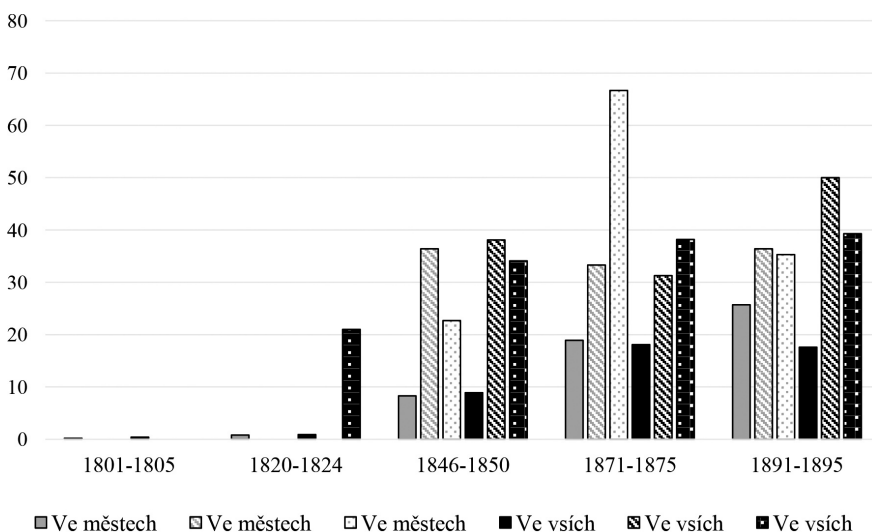
denní. Srov. Markéta SKOŘEPOVÁ, *Čas křtu a výběr jména novorozence ve venkovské společnosti 19. století*, Český lid 105, 2018, s. 199–218.

[39] Z 56 křtů s pouze jediným kmotrem se jen 15 odehrálo v obdobích před rokem 1890.

[40] Miroslava MELKESOVÁ, „...skrze něž Pán Bůh svět, církev i nebe množí...“ *Raněnovověké venkovské šestinedělky, porodní báby a kmotry*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 263–290.

a kostelníky v rolích kmotrů u dětí narozených mimo manželství pohybovalo mezi 35 a 50 %, u manželských dětí bylo viditelně nižší.

GRAF Č. 1. KŘTY S PŘÍTOMNOSTÍ PORODNÍ BÁBY ČI KOSTELNÍKA PODLE RODINNÉHO STATUTU DĚTÍ NAROZENÝCH VE MĚSTECH A NA VESNICÍCH (V %).
GRAPH 1. THE BAPTISMS IN THE PRESENCE OF MIDWIFES AND SACRISTANS ACCORDING TO THE FAMILY STATUS OF CHILDREN AND THEIR PLACE OF BIRTH (IN %)

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Stoprocentní přítomnost obou kmotrů při křtech později legitimizovaných dětí může naznačovat snahu jejich rodin o zorganizování plnohodnotných křtin, na druhou stranu častá přítomnost kostelníků a porodních bab je přibližovala spíše ke skupině trvale nemanželských.

Trvale nemanželské děti se zdají být znevýhodňovány jak z hlediska počtu kmotrů, tak i s ohledem na přítomnost skutečně vybíraných, nikoli automaticky se dostavivších duchovních příbuzných. Ve srovnání s evropskými výzkumy není častá asistence kostelníků a zejména porodních bab u křtů nemanželských dětí nijak překvapivá, v některých regionech byla takřka pravidlem.^[41] Zarážející je v případě

[41] Alessio BASILICO, *La parenté spirituelle á Teramo (Italie) durant l'époque moderne*, in: Guido Alfani – Vincent Goudon – Isabelle Robin (eds.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée XVIe–XXIe siècles*, Bruxelles 2015, s. 21–38; Vincent GOURDON – Isabelle ROBIN, *Le baptême des illégitimes, XVIe–XXIe siècle*, in: Carole Avignon (ed.), *Bâtards*

potomků řádně sezdaných párů, i když v Čechách 19. století se zjevně nejednalo o nic zvláštního. V makro rovině lze tento jev vnímat jako projev náboženské sekularizace a jisté netečnosti k průběhu křestního rituálu, přestože v kontextu konkrétní vesnice či maloměsta mohlo jít také o důkaz kolektivně vnímané vážnosti a úcty projevované tamní porodní bábě či správci kostela.^[42]

Biologické a duchovní příbuzenství

Dalším důležitým rysem křestní praxe v 19. století byla vzrůstající familiarizace, směřující křtiny dovnitř rodiny, kde původně ryze náboženský rituál nabýval rysy domácí oslavy. Tento posun ve vnímání křtu lze velmi přesně sledovat na základě účasti příbuzných v rolích kmotrů. V případech zkoumání větších skupin obyvatelstva bývá hledání konkrétních příbuzenských vazeb mezi křtěncem a jeho kmotry nahrazováno analýzou homonymie příjmení účastníků křtu.^[43] Jedná se o jednoduchý nástroj umožňující kvantifikaci větších souborů dat, a tedy zobecnění nastupujících trendů, byť je třeba počítat s nepřesnostmi způsobenými na jedné straně shodou jmen biologicky nepříbuzných osob a na druhé straně naopak neodhalením rodné vazby lidí užívajících jiné příjmení. Nevýhodou je také neschopnost rozlišit typ příbuzenské vazby, do budoucna by tedy bylo žádoucí analýzu homonymie příjmení příležitostně doplňovat detailními rozbory biologického a duchovního příbuzenství v jednotlivých rodinách.^[44]

Většinu kmotrovských dvojic na Pelhřimovsku představovaly manželské páry, další část křestních obřadů proběhla za účasti kmotra a kmotry, které spojovalo jiné příbuzenské pouto.^[45] Pokud byli kmotři manželé, je pro potřeby následu-

et bâtarises dans L'Europe médiévale et moderne, Rennes 2016, s. 225–241; Danijela DOBLA-NIVIĆ – Marija MOGOROVIĆ CRLJENKO, *Godparents and Marriage Witnesses in Istria from the Fifteenth to the Seventeenth Century*, Dubrovnik Annales 21, 2017, s. 9–29.

[42] Ke konci století se ze zvaní kostelníků a porodních bab stal už zřejmý zvyk. Nejčastější variantou u všech skupin dětí přitom bylo oslovení porodní báby i kostelníka zároveň (226 křtů manželských, 13 křtů legitimizovaných a 31 křtů nemanželských dětí), samostatné kmotrovství porodní báby, nebo kostelníka bylo přibližně stejně časté (porodní bába byla přítomna u 119 křtů manželských, 8 legitimizovaných a 16 nemanželských dětí, kostelník pak u 116 křtů manželských, 8 legitimizovaných a 31 nemanželských dětí).

[43] Camille BERTEAU – Vincent GOURDON – Isabelle ROBIN, *Trois siècles de parrainages à Aubervilliers. De la Réforme catholique au temps des banlieues industrielles*, in: Guido Alfani – Vincent Goudon – Isabelle Robin (eds.), *Le parrainage en Europe et en Amérique. Pratiques de longue durée XVIe–XXIe siècles*, Bruxelles 2015, s. 39–68

[44] Cristina MUNNO, *L'écheveau des parentèles au village. Dynamiques démographiques, mobilisations réticulaires et parcours individuels dans une communauté de Vénétie au XIXe siècle*. Thèse de doctorat, École des hautes études en science sociale / Université ca'Foscari, Paris – Venezia 2010.

[45] V zastoupení manželských či jinak spřízněných párů mezi kmotrovskými dvojicemi byly na

jící analýzy jako nositel příbuzenského pouta vnímán ten, který byl s křtěným novorozencem spojen biologicky, na afinitu druhého člena kmotrovské dvojice není brán zřetel. Jestliže se v roli kmotrů objevili například sourozenci nebo rodič se svým synem či dcerou, byla zohledněna příbuzenská vazba obou zúčastněných.

TABULKA Č. 9. KŘTY MANŽELSKÝCH, LEGITIMIZOVANÝCH A NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ PODLE PŘÍTOMNOSTI PŘÍBUZNÝCH A NEPŘÍBUZNÝCH KMOTRŮ
TABLE 9. THE BAPTISMS OF LEGITIMATE, ADDITIONALLY LEGITIMIZED AND ILLEGITIMATE CHILDREN ACCORDING TO THE PRESENCE OF BIOLOGICALLY RELATED AND UNRELATED GODPARENTS

	Manželské			Legitimizované			Nemanželské		
	všechny křtěné	křest s PK	křest s PK v %	všechny křtěné	křest s PK	křest s PK v %	všechny křtěné	křest s PK	křest s PK v %
Pacov	879	186	21,2	21	5	23,8	63	2	3,2
Černovice	863	236	27,3	12	3	61,1	29	2	6,9
ČŘ	607	139	22,9	8	1	12,5	42	2	4,8
Vsi	2397	779	32,5	59	13	22,0	198	40	20,2
Celkem	4746	1340	28,2	100	22	22,0	332	46	13,9

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Vysvětlivka: PK=biologicky příbuzní kmotři (homonymie příjmení).

Note: PK=biologically related godparents (homonymy of surnames).

V celkových součtech byla homonymie příjmení rodičů a kmotrů křtěného dítěte prokázána u necelé třetiny křtů, ovšem s výraznými rozdíly, pokud jde o čas, místo, sociální prostředí a zejména status novorozenců. Obecně se příbuzní kmotři více objevovali ve vsích než ve městech, což lze vysvětlit vyšší mobilitou uvnitř měst, a naopak větší uzavřeností a stabilitou vesnického prostoru, jehož obyvatelé byli méně nakloněni k migracím a častěji je propojovaly příbuzenské svazky.^[46] Obdobně jako v jiných evropských regionech, i na Pelhřimovsku se v průběhu 19. století podíl příbuzných mezi kmotry výrazně zvýšil. Zatímco v prvním sledovaném období se spřízněné osoby ke křtitelnici dostavovaly poměrně zřídka, v dalších desetiletích jejich podíl stoupal ve všech typech sídel a u všech skupin

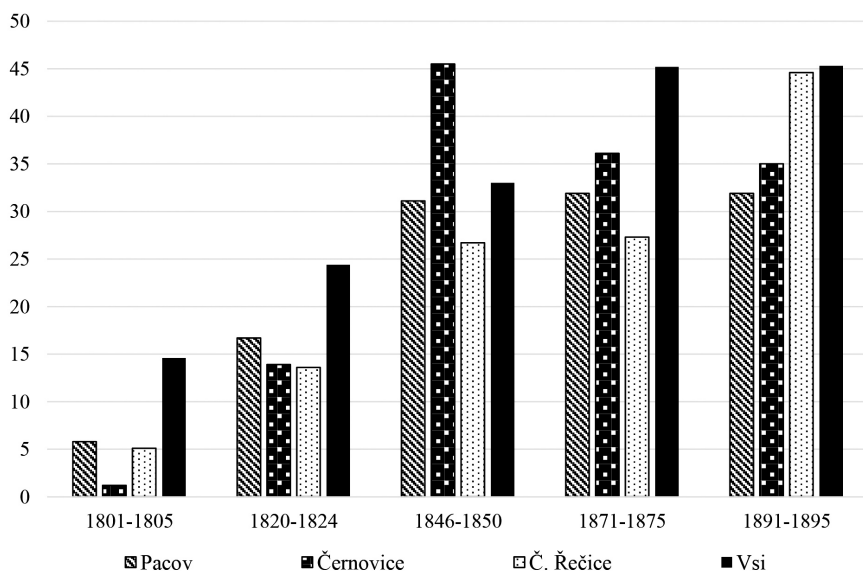
území Pelhřimovska zachyceny poměrně výrazné rozdíly. Muži a ženy bez vzájemného vztahu představovali na Pacovsku 52,3 % kmotrovských dvojic, na Červenoečicku 44,5 %, na Černovicu ale jen 22,1 %, ve vsích pelhřimovské farnosti srovnatelných 23,9 % a na území zachotínské lokálie pouhých 4 %. Na nedalekém Novorychnovsku se manželské či jinak spřízněné páry v roli kmotrů objevovaly v asi čtyř pětinach případů. M. SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství a biologické příbuzenství*.

[46] Josef GRULICH, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013.

novorozenců. Standard samozřejmě představovaly manželské děti, které měly na počátku 19. století spřízněného kmotra v 14,6 % případů, pokud se narodily na vesnici; u křtů městských dětí to bylo jen mezi 1,2 % (Černovice) a 5,8 % (Pacov). Ve dvacátých letech se podíl křtů s příbuznými kmotry zvýšil asi o deset procentních bodů ve všech sídlech, kolem roku 1850 již mělo spřízněného kmotra přinejmenším 26,7 % křtěnců (Červená Řečice), v druhé polovině 19. století pak v průměru kolem třetiny dětí ve městech a necelá polovina ve vsích.

GRAF Č. 2. KŘTY MANŽELSKÝCH DĚTÍ, JICHŽ SE ÚČASTNILI BIOLOGICKY SPŘÍZNĚNÍ KMOTŘI (HOMONYMIE PŘÍJMENÍ, V %)

GRAPH 2. THE BAPTISMS OF LEGITIME CHILDREN IN THE PRESENCE OF BIOLOGICALLY RELATED GODPARENTS (HOMONYMS OF SURNAMENES, IN %)

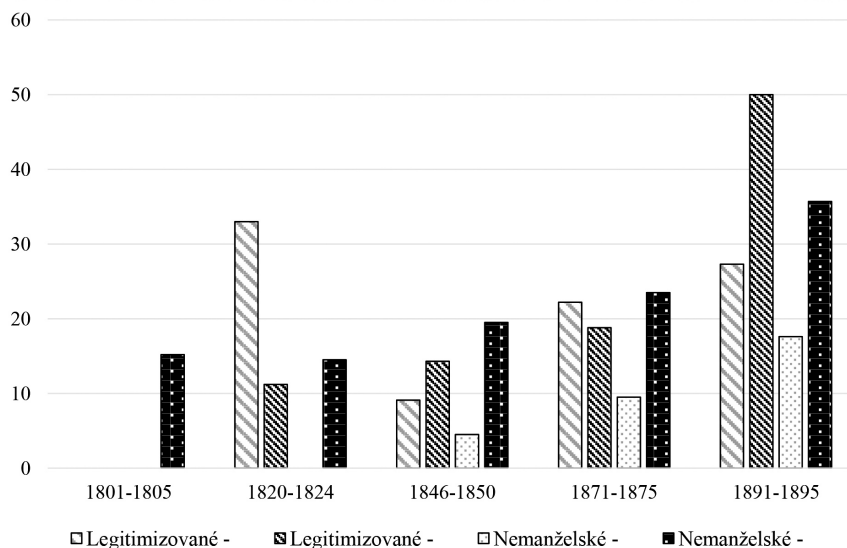
Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Také v případě dětí (dosud) nesezdaných rodičů podíl křtů, jichž se zúčastnili příbuzní, v průběhu století stoupal. U trvale nemanželských dětí ze vsí i měst lze pozorovat trvalý pozvolný nárůst, přičemž na vesnici byl podíl křtů s přítomností příbuzných vždy asi o 15 procentních bodů vyšší než ve městech. Každopádně šance, že se do kostela dostaví někdo z přízně, byla u potomků svobodných matek vždy viditelně nižší, a to zejména v městském prostředí. Na vesnicích v poslední dekádě 19. století, kdy zastoupení příbuzných kmotrů u křtů všech dětí dosáhlo

maxima, představoval rozdíl mezi trvale nemanželskými a legitimizovanými asi 10 procentních bodů (35,7 % versus 45,3 % křtů), v městském prostředí byl ještě výraznější.

GRAF Č. 3. KŘTY LEGITIMIZOVANÝCH A NEMANŽELSKÝCH DĚTÍ, JICHŽ SE ÚČASTNILI BIOLOGICKY SPŘÍZNĚNÍ KMOTŘI (HOMONYMIE PŘÍJMENÍ, V %)
 GRAPH 3. THE BAPTISMS OF ADDITIONALLY LEGITIMIZED AND ILLEGITIME CHILDREN IN THE PRESENCE OF BIOLOGICALLY RELATED GODPARENTS (HOMONYMY OF SURNAMENES, IN %)

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Sloupce znázorňující podíl křtů s příbuznými kmotry u dodatečně legitimizovaných dětí jsou vzhledem k malým počtům sledovaných případů výrazně proměnlivé, přesto lze i u nich sledovat jednoznačný nárůst zájmu o kmotrovství příbuzných, a to zejména na venkově. Na konci 19. století dostávaly děti narozené na vesnici prozatím nesezdaným rodičům za kmotry příbuzné přesně v polovině případů. Ve městech v téže době bylo se svým kmotrem spřízněno jen něco málo přes čtvrtinu legitimizovaných dětí (27,3 %) a necelá pětina trvale nemanželských (17,6 %). Je však nesporné, že výběr kmotrů uvnitř příbuzenstva byl trend, který zasáhl všechny skupiny obyvatelstva, a křty potomků svobodných matek a nesezdaných dvojic se v tomto ohledu blížily k podobě, jakou měly křtiny dětí z řádných manželství.

Děti narozené svobodným ženám samozřejmě měly v okamžiku křtu oficiálně jen matrilinéární příbuzenstvo. Ovšem i sezdané rodičovské páry mívaly ve zvyku zvat za kmotry příbuzné z manželčiny strany, a to jak ve městech, tak na vesnici. Ve městech a městečkách na Pelhřimovsku bylo kmotrů a kmoter vybraných v rámci otcovské větve rodiny o třetinu méně než duchovních příbuzných pokrevně spojených s matkami novorozenců (celkem 355 kmotrů spřízněných s matkou oproti 236 kmotrům spřízněných s otcem; 30 dětí bylo pokrevně příbuzných s kmotrem i s kmotrou). Na venkově bylo zastoupení matrilinéárních příbuzných ještě silnější, na pět kmotrů spřízněných s matkou připadali pouze tři spjatí s otcem (přesněji 505 : 310, z toho 36 dětí bylo pokrevně spřízněno s kmotrou i kmotrem).

TABULKA Č. 10. MATRILINEÁRNÍ A PATRILINEÁRNÍ PŘÍBUZENSTVÍ MEZI KŘTENÝMI DĚTMI A JEJICH KMOTRY
TABLE 10. MATRILINEAL AND PATRILINEAL RELATIONSHIP BETWEEN THE BAPTIZED CHILDREN AND THEIR GODPARENTS

Status dětí:	manželské		legitimizované		nemanželské
	s matkou	s otcem	s matkou	s otcem	s matkou
Pacov	115	91	3	2	2
Černovice	144	96	1	2	2
ČŘ	96	49	1	0	2
Vsi	505	310	9	4	40
Celkem	860	546	14	8	46

Zdroj: vlastní databáze autorky, srov. pozn. 11.

Source: author's own database, see footnote 11.

Poznámka: 66 manželských dětí bylo spřízněno jak s kmotrou, tak i s kmotrem (20 v Pacově, 4 v Černovicích, 6 v Červené Řečici a 36 ve vesnicích).

Note: 66 legitimate children were related to both their godfathers and godmothers (20 in Pacov, 4 in Černovice, 6 in Červená Řečice, 36 in the villages).

Vliv matčiných příbuzných v rámci rituálu je tedy nezpochybnitelný, a to navzdory použité metodě sledující pouze homonymii příjmení, kdy muselo nevyhnutelně dojít k nedohledání řady příbuzenských pout nesených kmotrami, jejichž dívčí jméno nebylo v matrikách uváděno. Nejzajímavější je však přítomnost příbuzných u křtů dodatečně legitimizovaných dětí: ze sta novorozenců mělo osm za kmotra či kmotru někoho z rodiny otce, jenž ke svému závazku teprve dodatečně přihlásil, dalších 14 mělo za kmotra některého z matčiných příbuzných.

Nabízí se srovnání s venkovskou farností Nový Rychnov nedaleko Pelhřimova, kde bylo zastoupení příbuzných u křtů ještě výraznější. Nemanželské děti zde měly za kmotra příbuzného v 22,8 % případů, zatímco v aktuálně sledovaných vesnicích širšího pelhřimovského regionu činil tento podíl 20,2 % a ve městech dokonce jen

4,7%. Dodatečně legitimizované děti na Novorychnovsku doprovodil ke křtu někdo z přízně takřka v polovině případů (v 34,1 % křtů se dostavili matčini, v 14,1 % otcovi příbuzní), což je ve srovnání s celkovými 22 % křtů legitimizovaných dětí v právě sledovaném regionu širšího Pelhřimovska více než dvojnásobek. Obdobný je pouze údaj o podílu mateřských příbuzných mezi kmotry manželských dětí narozených na vsi, který na ve farnosti Nový Rychnov činil 20,2 % a v nyní sledovaných vesnicích 21,1 %; v případě otcovských příbuzných byl však rozdíl výraznější (17,7 % na Novorychnovsku oproti 12,9 % ve vsích širšího regionu Pelhřimovska).^[47] Ve městech se příbuzní kmotři objevovali ještě méně a opět převažovala přízeň z matčiny strany (15,1 % manželských dětí mělo za kmotra matčina příbuzného a jen 10,0 % otcova). Role matčiných příbuzných během křestního rituálu je mimořádně zajímavá, neboť ji lze interpretovat jako důkaz vlivu matrilineární větve rodiny, jež bývá v historickodemografickém bádání obtížně zachytitelný.

Relativně méně častou přítomnost příbuzných kmotrů ve městech lze vysvětlit obvyklou vyšší mírou migrace, a tedy i větším počtem lidí, kteří neměli v příbuzné žijící v nejbližším sousedství, jež by se mohli dostavit na křtiny pořádané obvykle těsně po narození. Familiarizace kmotrovství souvisí s často podtrhovaným zintimněním domácího života a ačkoli se v 19. století jednalo o progresivní trend, prosazoval se ve městech zjevně pomaleji než na venkově, kde byl pozitivně ovlivněn stabilitou a solidaritou venkovských rodinných pout. Zajímavý je ovšem geografický rozdíl mezi vesnicemi v západní části Pelhřimovska a zbytkem regionu, neboť zejména na Černovicku, v Dobešově a Vackově, a také v Jetřichovsi na Pacovsku bývalo biologicky příbuzných kmotrů výrazně méně.

Závěr

Nástrojů, jak sledovat sociální postavení nemanželských dětí mimo oficiální instituce, jakými byly třeba nalezince, je poskrovnu. Předložený text se o to pokusil jednak na základě tradičních postupů historické demografie, jednak z perspektivy sledování podoby křestního rituálu, jehož začleňovací význam v historických společnostech je nepochybný. V obou případech však platí, že nemanželské děti nelze studovat samostatně, neboť měřítkem mimořádnosti jejich situace může být jedině srovnání s potomky řádně sezdáných rodičů. Jako interpretačně nejzajímavější se ukazuje skupinka dětí na pomezí mezi oběma kategoriemi, tedy těch, které se narodily dosud svobodným matkám a byly svými otci legitimizovány teprve dodatečně. Fenomén odložených sňatků a předmanželsky narozených dětí lze však sledovat až od poloviny 19. století, kdy zároveň přibývalo nemanželských porodu a všeobecně klesala kojenecká úmrtnost.^[48]

[47] M. SKOŘEPOVÁ, *Kmotrovství a biologické příbuzenství*.

[48] Otázku „předmanželských“ dětí v souvislosti se sňatky někdejších svobodných matek už pro první polovinu 19. století otevřela A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*.

Rostoucí šance, že nemanželské dítě přežije kojenecký věk, dokládá, že jeho matka měla možnost se o ně řádně postarat, což by mohlo ukazovat na vyšší smírlivost vůči nelegitimním dětem. Zároveň je třeba připustit, že za demografické situace 19. století, v níž čtvrtina všech narozených přirozeně umírala během prvních měsíců života, zřejmě nebylo obtížné zbavit se nechtěného dítěte. Nemuselo přitom jít o za všech okolností odsuzovanou a přísně trestanou násilnou dítkovraždou, k selhání křehkého organismu novorozence „stačilo“ pouhé zanedbání. I přes viditelné zlepšení v průběhu 19. století však úmrtnost nemanželských dětí zůstávala vyšší než mortalita jejich vrstevníků narozených v řádně uzavřených svazcích. Ani předložený výzkum, ani srovnatelné analýzy jiných badatelů však nedokázaly uspokojivě zodpovědět otázku, zda příčinou vysoké zranitelnosti nemanželských dětí byla neutěšenost poměrů, z nichž pocházely jejich matky, nebo zda to bylo právě narození nemanželského dítěte, které způsobilo chudobu, a tedy i vyšší riziko smrti.

Dosavadní výzkumy se v podstatě nevyjadřovaly k situaci dodatečně legitimizovaných dětí, které zdánlivě vykazovaly – samozřejmě i vzhledem k metodice výzkumu, která je dokáže zachytit pouze v případech, že přežily – v podstatě nulovou úmrtnost. Díky tomu je možné zejména pro devadesátá léta 19. století poupravit pesimistické propočty ohledně úmrtnosti nemanželských dětí. Pokud totiž jsou později legitimizované děti připočteny k trvale nemanželským, ukáže se, že hodnoty společné pro všechny tyto mimomanželsky narozené se přibližují ukazatelům kojenecké úmrtnosti zjištěným pro manželské děti. Jedná se samozřejmě o pouhou hru s čísly, která by však mohla naznačovat, že přihlášení se dosud svobodného otce k péči o dítě mohlo zvýšit jeho naděje na přežití prvních měsíců života. Neodpovězena zůstává otázka, zda toto zlepšení způsobovala lepší finanční situace svobodných matek, které měly alespoň nějakou oporu ve svém partnerovi, nebo zda rozhodoval spíše sociální aspekt přiznaného otcovství.

Znepokojivou otázkou, jež v souvislosti s výzkumem mortality nemanželských dětí vyvstává a na kterou by bylo zapotřebí zaměřit důkladný výzkum, je úmrtnost dcer svobodných matek. Analyzovaný vzorek samozřejmě nemohl poskytnout relevantní data pro tento typ výzkumu, mezinárodní bádání ale v posledních letech ukazuje, že fenomén tzv. „missing girls“, odkazující na nepřirozené ztráty v dívčí populaci, nelze vyloučit ani pro relativně nedávná období evropských dějin.^[49]

Minimálně v okamžiku křtu však byli chlapci a dívky rovnoprávní a s postupujícími desetiletími se stále více vyrovnávaly i rozdíly mezi manželskými a nemanželskými dětmi. Tváří tvář důležitosti první křesťanské svátosti nebylo možné potomky svobodných matek handicapovat příliš, křty probíhaly stejně jako u manželsky narozených brzy po porodu a za účasti kmotrů, nic nenasvědčuje ani

[49] Nejnověji Mikołaj SZOŁTYSEK – Francisco J. BELTRÁN TAPIA – Bartosz OGÓREK – Siegfried GRUBER, *Family Patriarchy and Child Sex Ratios in Historical Europe*, The History of the Family 2022, doi: 10.1080/1081602X.2022.2051581.

pro starší období doloženému zvyku kněží psát do matriky hanlivé poznámky nebo vybírat podivně znějící jména. Na druhou stranu však lze sledovat zvýšený podíl křtů s účastí kmotrů, jež můžeme považovat za svým způsobem druhořadé, tedy s porodními bábami a kostelníky. Jejich duchovní spříznění s nemanželskými dětmi evropské výzkumy považují za charakteristické, na Pelhřimovsku se však v průběhu století čím dál častěji účastnili i křtin manželských dětí, i když v o něco menší míře.

Postupně se u všech skupin dětí zvyšovala obliba pokrevně spřízněných kmotrů, tedy často zmiňovaná familiarizace kmotrovství, která se nejdříve a nejrychleji prosadila v úplných rodinách. Analýzu výběru kmotrů u nemanželských dětí přitom lze přeložit jako otázku, kdo byl ochoten převzít zodpovědnost za dítě, jehož morální a sociální status byl narušen narozením mimo řádné manželství. Ochotu rodinných příslušníků svobodné matky zúčastnit se křtin je možné interpretovat jako jakési přihlášení se k dítěti a vyjádření dobré vůle se o něj postarat; na druhé straně však mohlo ponechání kmotrovství uvnitř rodiny značit i snahu neobtěžovat křtinami nemanželského dítěte cizí lidi a neupozorňovat na jeho snížený původ.

Jednoznačně pozitivně lze naopak hodnotit zapojení rodinných příslušníků otců, kteří se ke svému potomkovi přihlásili teprve dodatečně. Jejich účast na křtinách bezpochyby deklarovala podporu dítěte i jeho matky, což zároveň posiluje myšlenku, že i kmotrovství matrilinéárních příbuzných mimomanželsky narozených dětí bylo spíše výrazem solidarity než studu a snahy poklesků svobodné ženy ututlat. Do rukou příbuzných kmotrů předávaly novorozence zejména venkovské matky, které teprve plánovaly sňatek s otcem svého dítěte, a i ve městech kmotrovství později legitimizovaných dětí vykazovalo vyšší míru familiarizace.

Také v jiných aspektech ze srovnání v přístupu k nelegitimním novorozencům vycházejí lépe vesnice než města, ať už jde o trochu nižší úmrtnost, relativně vyšší počty legitimizací, poněkud vyšší pravděpodobnost slehnutí svobodné matky v domácím prostředí, a v neposlední řadě poměrně vysoké procento příbuzných mezi kmotry, které koncem století křty potomků svobodných matek stále více přibližovalo ke křestní praxi obvyklé v úplných rodinách. Tyto rozdíly mezi vesnickým a (malo)městským prostředím lze vysvětlit větší soudržností venkovské rodiny a komunity, menším pohybem zdejšího obyvatelstva i odlišnými postoji k morálce mladých lidí, jež mohly být tradičně o něco benevolentnější než v měšťanských rodinách. V každém případě se zdá, že vlivem celospolečenských změn se přístup k nemanželským dětem v průběhu 19. století všeobecně změnil stejně jako postoje k církevním rituálům: nejen ke křtu, ale také k svátosti manželské, protože stále více párů zjevně zakládalo rodinu ještě předtím, než k tomu dostalo oficiální požehnání.